

JAN ŁAŚ*

PEOPLE IN THE DEVELOPMENT OF WOODEN ARCHITECTURE OF SKALNE PODHALE

LUDZIE W ROZWOJU BUDOWNICTWA DREWNIANEGO SKALNEGO PODHALA

Abstract

The originality of architecture and art of Podhale was already noted in the first half of the 19th century, while in the second half of the century ethnographic collections were established. However, it was thanks to the work of famous personages from Warsaw: a surgeon Władysław Matlakowski, a lawyer Bronisław Dembowski and his wife Maria, as well as the painter and art critic Stanisław Witkiewicz, that the interest in architecture of the Podhale region and the perception of it as a national style increased.

Keywords: development of the wooden architecture of the Podhale region

Streszczenie

Na oryginalność budownictwa i sztuki podhalańskiej zwracano uwagę już w pierwszej połowie XIX stulecia, w drugiej połowie tegoż wieku zaś zaczęto gromadzić zbiory etnograficzne. Dopiero jednak dzięki działalności znanych osobistości z Warszawy: chirurga Władysława Matlakowskiego, prawnika Bronisława Dembowskiego i jego żony Marii oraz malarza i krytyka sztuki Stanisława Witkiewicza nastąpił wzrost zainteresowania budownictwem Podhala i postrzeganiem go jako stylu narodowego.

Słowa kluczowe: rozwój drewnianego budownictwa Podhala

DOI: 10.4467/2353737XCT.15.003.3748

* Ph.D. Jan Łaś, Institute of City and Regional Planning, Department of Architecture and Rural Planning, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. Introduction

Podhale has long attracted the attention of researchers involved in folk culture, ethnography, ethnology, and the history of human settlement in Poland. Outstanding works of Karol Potkański, Edmund Długopolski, Jan Czubek, Franciszek Bujak, Kazimierz Dobrowolski, Józef Rafacz and many others – have focused on a number of issues related to history and spiritual and material culture of the Podhale village.

Studies on rural architecture, including mountain cottages of Podhale, were performed by many researchers: Zygmunt Gloger, Jan Sas-Zubrzycki, Gerard Ciołek, Ignacy Tłoczek, Franciszek Piaścik, Witold Krasowski, Wiktor Zin, Marian Pokropek and so many other researchers interested in the regional architecture that is impossible to mention them here. The pastoral architecture of Podhale and the Tatra hut were studied by: Zofia Hołub-Pacewiczowa, Rudolf Śmiałowski, Włodzimierz Antoniewicz, and T. Przemysław Szafer.

Moreover, the Tatra Museum, under the direction of Juliusz Zborowski and Wanda Jostowa, carried out many inventory measurements that make a valuable overview of the historical highlander buildings. Jan and Stanisław Reychman, as well as Henryk Jost also made great contribution to the presentation of historic technology and rural industry buildings. Teresa Jabłońska and Zbigniew Moździerz delivered important studies of architectural works of Stanisław Witkiewicz and monuments of Zakopane style.

The first regulatory plan of Zakopane was prepared by Karol Stryjeński, whereas spatial planning of Podhale was the work of Stanisław Leszczycki and partially Jan Chmielewski (when discussing the future settlement network model in the region of Witów–Bukowina); Ludmiła Flagorowska dealt with landscaping of Tatra and Podtatrze, and Zbigniew Radziewanowski focused on the role of tourist lodges in the management of mountain areas. Stefan Żychoń, an expert on this region, also presented a number of interesting observations. In contrast, Andrzej Solecki was concerned with settlement and genesis of the developmental shaping of Podhale villages and Podhale.

Although the folk architecture of Podhale has been fairly well known in terms of individual historic buildings, the current state of knowledge of carpentry in general, and particularly, the carpentry of Skalne Podhale and its development is very modest. Since the systematic research conducted by Władysław Matlakowski, the studies on the Gorals' construction are rather limited as they only constitute a part of the broader study of wooden architecture. So far the most fundamental works on the subject are those written in the late 19th century: *Folk Buildings in Podhale* and *Decoration and Equipment of the Polish Nation in Podhale* by the aforementioned Władysław Matlakowski. They remain revolutionarily exploratory publications.

2. People and events in the development of Skalne Podhale architecture

Likely in the early 16th century, seasonal settlements appeared at the base of the Tatras. In time, during the 16th and 17th centuries, farmstead architecture reached this area. In the 18th century there were developments in the mining and iron smelting industry, and of the settlements connected with it, which today are **Kuźnice** and **Stare Kościeliska**. The first tourists occasionally stopped at the settlements even before 1830. Visitors and holiday

travelers arriving in increasing numbers usually stayed in “the white chamber”, and sometimes in the mountain cottage.

The 1860s resulted in further development of the architecture and first attempts to expand the traditional layout, structure, and form of the mountain cottage in order to adapt them to new requirements. In addition to renting chambers in their own cottages, the Gorals began to build houses specially for the “guests”. Radical changes in the architecture and construction, mainly in Zakopane, began to appear after 1873, after the “discovery” of the mountain village by Tytus Chałubiński and the establishment of the Tatra Society. Since that time a conscious development of mountain health resorts and the Tatra Mountains commenced.

In 1879 the **Wood Carving School** was established, and the carpentry and construction branch opened in 1885 has begun disseminating patterns of foreign architecture, crafts, and applied arts. Wooden architecture in the style of the Swiss “chalets” had by now begun to appear, which is now considered typical of Carpathian health resorts.

The originality of architecture and art of Podhale had already been noted in the first half of the 19th century. In the second half, ethnographic collections were established. However, it was thanks to the work of famous persons from Warsaw: a surgeon **Władysław Matlakowski**, a lawyer **Bronisław Dembowski and his wife Maria**, as well as the painter and art critic **Stanisław Witkiewicz**, that the interest in architecture of the Podhale region increased.

Władysław Matlakowski, persuaded by his friends, began a study (in the form of drawings and writings) of the material culture of the Gorals. Stanisław Witkiewicz was the first to suggest the possibility of using Podhale construction motifs in the wooden detached house architecture, which resulted in the creation of the concept of a “**national style**” and the construction of the villa “**Koliba**” and many other buildings in the “**Zakopane style**”. He has also become the precursor of Polish **regional architecture**.

Discussions that were first initiated during the period between the two World Wars about the need to **protect the Tatra Mountains**, and the establishment of **the Tatra National Park** in 1954, became the direct cause of renewed interest in pastoralism and the pastoral architecture. Extensive research conducted on this occasion gave a rise to scientific analysis of the causes of the evolution of the Tatra hut architecture.

All of these events and the people associated with them had a definite impact on the lot and the subsequent development of the wooden architecture of Podhale.

2.1. Władysław Matlakowski – a scholar and researcher

In order to thoroughly understand this issue it is essential to begin with presenting Władysław Matlakowski, a person who greatly contributed to the popularization of architecture and folk art of Poland’s most distinctive region, Podhale.

“Sensitive, easy to fret, whether over delight or sorrow, he was not unstable, and although in his letters he sometimes accuses himself of weakness of will, he was able to work with determination to reach a goal once set, he could work hard, gather blade by blade like an ant, and also collect honey from all the flowers encountered along the way, like a bee, he could serve the body as a diligent doctor, a skilful scholar, and serve the spirit as a great writer” [24, p. VII].

This was written about Władysław Matlakowski by his biographer and longtime friend, Józef Peszke (MD) – the publisher of the book entitled *Decoration and Equipment of the*

Polish Nation in Podhale. This insightful and accurate judgment did not only victoriously resist the passage of time, but it seems to have gained new values and meanings.

Władysław Matlakowski was born November 19, 1850, as the son of a provincial farmer and miller in Warka over Pilica. His parents were Jan Matlakowski and Jadwiga Plecińska. The peasant background of the later eminent doctor and humanist was a source of pride and respect for these traditions stayed with him through his lifetime. Young Matlakowski, after graduating from a local elementary school, was enrolled by his father to a middle school in Warsaw. He was a good student and went through middle school as a high achiever, finishing with an award. After graduating in 1870, he enrolled in the Faculty of Medicine at the University of Warsaw. In 1875 he graduated from medical studies also with honors. During his studies he worked extremely hard on the development of his personality. He was interested in many areas of life, especially the arts. He savoured poetry and music, and then later the fine arts. Between 1875 and 1876 he stayed in France and Italy, where he developed his mind and his great aesthetic sensitivity. By this time he was fluent in three languages: French, English, and German. Later he mastered Russian and Italian. He had a remarkable ability to combine theory and practice of medicine. At the age of thirty he became a professor of surgery at the Warsaw Medical Association.

Unfortunately, at this time the first signs of tuberculosis appeared and Władysław Matlakowski, at the advice of Tytus Chałubiński (MD), went to Styria for treatment. When at the end of 1885 he came back to the country, he was very ill. He decided to go to Zakopane, hoping to regain his health even partially and that was the beginning of his relationship with the region of Podhale that brought extraordinary results. **Fascinated by the beauty of the mountains and the Goral culture he feverishly studied all of the aspects of life in Podhale.**

Encouraged by St. Witkiewicz, he began to write and draw, splitting his time between the translation of *Hamlet* by Shakespeare and getting acquainted with the world of the mountains. Between 1886 and 1895 – that is, until his death – he still partly resided in Warsaw, but spent most of his time in Zakopane. During these years the most influential works of Matlakowski were written: *Folk Architecture in Podhale* with 23 lithographic plates and 25 drawings in the text, published in 1892 by the Academy of Sciences in Krakow, and *Decoration and Equipment of the Polish Nation in Podhale* with 65 plates and 150 drawings in the text. The last book he wrote “while staying in bed between the haemorrhages, with no hope of completing it” [*From the Publisher* in: 18, p. 1]. However, by the end of 1894, he had finished the book, yet was not able to have it printed. However, Józef Peszke (MD) had managed to get it printed post-humously by 1901, and in 1915 the Main Printing Bureau of the Gebethner and Wolf Bookshop published its second, unchanged edition. *Memories of Zakopane* is the last, little-known work of Władysław Matlakowski, and is considered to be one of the most beautiful literature pieces related to the mountains. Next to *The Pass* by Stanisław Witkiewicz and *Skalne Podhale* by Kazimierz Tetmajer, they are premier publications of Polish literature related to this subject. He died on June 26, 1895, in Zbijewo, a village in Kujawy.

The works by Matlakowski: *Folk architecture...* and *Decoration...* are classical works, which should be read by everyone who is not indifferent to the art and customs of the Polish nation. To this day, they remain fundamental positions in the field of carpentry and woodcarving. “The work by Matlakowski has a great advantage, it remains practical and its value has been appreciated by the mountain carpenters [budorze] who often take advice from

it and use on the construction site” [6, p. 21]. In recognition of his merits, the Complex of Vocational Schools in Zakopane took his name in 1960.

Scientific attitude to all of the aspects of life made Władysław Matlakowski one of the most important people in the study of the cultural and architectural history of the mountains, who introduced progressive regionalistic ideas to Polish science and culture. In a few sentences, briefly and clearly, he characterizes the regional distinctiveness of Podhale architecture: “The Goral hut presents its own special character. One can say with fullest justification that it has its own style, which I would not hesitate to put alongside such prominent styles of wooden architecture as Tyrolean and Swiss” [19, p. 66].

This distinctiveness, as he continues, is characterized by: “building from sawed halves of boards; framework always and absolutely carved into quoins, arranging the chambers commonly by front, i.e. with the windows facing south; broad thatched roof on supports; front- and rear-tiered roof, and side-tiered tops, whereas the lower half is inclined, and the upper vertical; closure of the framework with a longitudinal beam, a type of an elongated key, crossbeam; the actual framework higher than the optical one by the thickness of the two logs, in order to enlarge the attic, and finally typical unique ornamentation spread around the building in its richness; and what I would consider the most valuable about it, that is not nailed, glued, patched, but makes up a whole with the building material, are the board joining windows and door frames, pedestal, specific truss of window and door, vertical and horizontal logs and supports”.

These distinctive features, described in a concise and easy way by W. Matlakowski, create the unique character of the local architecture and regionalism that is the evidence of a human cultural link with the past. He rescued from oblivion what was interesting and important of the Podhale Goral architecture. An old hut with a characteristic arrangement of beams, crossbeam, original doors, and many separate details – found in his person a fair monographer (Ill. 1).

2.2. Stanisław Witkiewicz – the idea and its supporters

Stanisław Witkiewicz, his work, and the issues related to the Zakopane style repeatedly become a subject of interest to researchers, journalists and artists. Year on year, the bibliography related to this region increases¹. The main reason for this is the anniversary celebrations and their associated exhibitions, symposiums and conferences. There are different reasons why these works are written: historians – are looking for facts and specifics, theorists of culture – for characteristic models, aestheticians – for formal achievements, architects – for knowledge that they could use in their professional practice. All of the above mentioned research reasons are interrelated, although they are most commonly associated with the author’s field of specialization.

It would therefore seem that all has been said about the works of Stanisław Witkiewicz. However: “What is left of the works, the writings, and drawings by St. Witkiewicz will be further radiating, a different man will raise a different beam of light and he will do it in a completely different way” [36, p. 125].

¹ Cf. *Bibliografia stylu zakopiańskiego [Bibliography of the Zakopane Style]*, ed. Z. Moździerz, [in:] T. Jabłońska, Z. Moździerz, „*Koliba*” *pierwszy dom w stylu zakopiańskim [„Koliba” the First Building in the Zakopane Style]*, Zakopane 1994, p. 119–134.

Undoubtedly, his work and style has a hidden, intrinsic value that affects building technique and the resultant form. This applies not only to the body of the building, by which Zakopane style is often understood, but also to its individual elements. It is almost impossible to find a written publication on this subject, but confirmation of this thesis can be found when analysing the great witnesses of his work, that is the buildings that remained after him: villa “**Koliba**”, villa “**Pod Jedlami**”, or the “**Chapel on Jaszczurówka**”, as well as other lesser known ones that add to the knowledge of “building” (Ill. 2).

Witkiewicz had lived under Giewont since 1890. As a permanent resident of the newly created resort he got to know the Gorals not only from the “ethnographic and artistic” side, but also from a less romantic perspective during autumn rains or during winter work in the woods. Witkiewicz observed when they were bringing down wood from the cliffs for building huts and “lordly villas”, in the stone pits, when they were splitting granite to use for the foundations, when they were scything poor oats or digging in the field (*grulisko*) looking for potatoes. This gave a unique perspective, and so Stanisław Witkiewicz saw them not only in the iconic Gorals’ embroidered costumes, but also in their work rags. Besides the beauty of the landscape, he also observed intense poverty as would be expected from one of the poorest provinces of the Austrian Empire. It may also have affected his interest in the man himself, a local resident. Perhaps he was already irritated by the new guesthouses and villas built on a massive scale, although wooden, but in a “Swiss” style – covered with gable or pediment roofs and decorated with open-work ornaments cut in the boards, or with the later “Zakopane style” propagated by the directors of the I.R. School of Timber Industry.

Witkiewicz – a keen observer and an artist with a sensitive eye – quickly saw the value of the Gorals’ architecture and applied art. Like Matlakowski, he examined and got to know the vast ethnographic areas of Podhale. This is evidenced by his drawings of the ornaments of various Gorals’ appliances and fragments of buildings, densely scattered throughout the works of Władysław Matlakowski and on numerous paintings, drawings, designs of villas and applied arts, gathered and published catalogue form by the Tatra Museum in 1996. It is difficult to comprehend that all of this had been done by one man who was fighting tuberculosis, a painter, a writer and critic by education, an amateur in the field of ethnography and architecture.

When he compared the mountain hut, perfectly fitting into the mountain landscape, and its exceptionally harmonious silhouette with the deformed villas, Witkiewicz had come to constructive conclusions concentrating on the idea of adapting a mountain cottage to the city environment, i.e. construction of a Zakopane resort that would harmonize with the landscape.

That is how the “Zakopane style” was born.

Witkiewicz, as he always firmly underlined, did not invent anything new, and the idea of creating a “**Polish style**”, a “**national style**”, was based on the existing “living forms”. He created his villas the same way as “the original Goral would have created them if he needed to” [23, p. 6].

He enriched an originally simple building with a larger number of rooms for guests, as was already becoming common in the Gorals. He begun with enlarging the attic, where he created small rooms on the so-called “high” (*wyżka*), replacing the attic chamber, and the roof swelled with “appearances”. The “extensions” were replaced by “glassed-in verandas”. Using this method, combining different motifs of houses and farm buildings, he created villas custom-tailored to the requirements of comfort and taste of their owners. However, the architectural and artistic novelty of Stanisław Witkiewicz absolutely did not deprive his

works of the folk character, but was able to display all of the best Gorals' motifs and their qualities, utility and beauty. As Pawlikowski put it – “the structural, not minor decorative motifs are the significant and high-value traits” [23; 37, p. 78]. However, Witkiewicz's style was not only based on displaying the structural motifs – different pegging and cuts – as the decorative motifs, but most of all, on trying to achieve the greatest picturesque value of the buildings.

It must be strongly emphasized that if there was no ennoblement of the Gorals' culture, done by the creator of villa “Koliba”, villa “Pod Jedlami” etc., the monuments of the art of Podhale would have likely become an ethnographic curiosity locked in a museum. It was Stanisław Witkiewicz who made society realise that architecture is not only related to commerce and technology, but is also integral to national culture. Most importantly Witkiewicz made the Gorals aware of the respect they should have for their own art. “He explained to them that «this» is the beauty – that it is «beautiful and mine»” [34, p. 196].

Wojciech Brzega in *The Life of a Kind-Hearted Goral* talks in a very noble and accurate way about the merits of Witkiewicz: “Anyhow, what Witkiewicz has done for the Polish art is great and has the advantages that he was the first one to work on Polonizing the artistic industry, and when it comes to guesthouse architecture industry he had done a lot, because he had created it. Zakopane and Podhale would look totally different by now if it was not for Witkiewicz; it would look like Smokovec on the other side of the Tatras – the Tyrol and Swiss style everywhere. It is his merit that we have a piece of Poland uniformly built, and it is also his merit that he was able to convince people, that he was building houses with the Gorals in the Goral style. (...) Witkiewicz worked for free. I do not know if you can find such work throughout Poland, like here in Podhale by Witkiewicz, that was so selflessly done for such a long time and with such results. Without any help, without asking the society for help, without all that, Witkiewicz conducted his work” [5, p. 59–60].

Despite many controversies and disputes taking place around the “Zakopane style”, especially in intellectual circles, it has become known not as a national style, but as a “**Witkiewicz**” style, “**Podhale**” style, and a local style. Despite several attempts, the problem of “transforming” a wooden structure into a brick one has not been satisfactorily resolved. The situation had reached a critical moment. For various reasons, wood construction became less popular. Brick, stone, and concrete were considered fire-safe. Zakopane was literally haunted by a plague of fires. Those that fell victim to the flames were mostly large facilities, essential for the good condition of the resort, such as treatment facilities, hotels and guesthouses. Under such circumstances fire-resistant architecture became increasingly popular, especially that a railway line from Chabówka to Zakopane was built (1899) splendidly facilitating the delivery of construction materials. Despite this, or perhaps because of this, the response of Polish society to the slogan: “Zakopane style” – was, and still is vivid. Interest, sympathy and warmth is expressed in the way that people talk about it.

Other architects followed St. Witkiewicz example. Around the time of building villa “Koliby”, Zbigniew Dobrowolski and Tadeusz Stryjeński were already in the business. Later architects of “Zakopane style” include Kazimierz Kreczmer, Tadeusz Praus, Eugeniusz Wesołowski, and Jan Tarczałowicz. During the period between the two World Wars, “Zakopane style” was merged with the principles of art deco, and that is when several extremely interesting villas were built and designed by: Świerż Zalewski, Władysław Kononowicz, Karol Kłosowski, Franciszek Kotoński, Jan Witkiewicz Koszczyk, and Alojzy

Helbrandt (Ill. 3). Also during this period, a modern regional architecture emerged, inspired by the construction of Podhale, but not rigorously following its canons and proportions. The main representatives of this emergent style were Stefan Meyer, Franciszek Kopkowicz, and Jędrzej Czarniak (Ill. 4).

The architecture of the “Zakopane style” did not become an internationally recognized Polish style, but did save Podhale from the decline of traditional construction and Zakopane from assimilation to other Carpathian health resorts. This is certainly one of the greatest merits of Stanisław Witkiewicz. Certainly, though indirectly, it contributed to the creative exploration of artists and architects, which is proven by the fact they are still being built by carpenters: houses, guest houses, inns, restaurants, and sometimes churches.

For many years, Witkiewicz and the “Zakopane style” were invariably associated with “regionalism”. However, these factors cannot be clearly defined, which may be why every architect working here has his personal and rather unique approach to the formation of the house structure and detail in the “**native traditional style**”. If the designed facility is built of stone and wood, in cooperation with the local “**budorze**” (carpenters) the spirit of the Highland **regional architecture** can always be noticed.

2.3. The School of Timber Industry – teachers and students

Apart from Władysław Matlakowski and Stanisław Witkiewicz, a tremendous impact on the history of Podhale wooden architecture had and still has Zakopane’s I.R. School of Timber Industry, currently called “Budowlanka” – the oldest vocational school in Poland.

The establishment of the school is associated with the legendary times of Tytus Chałubiński (MD), the discoverer of Zakopane. He was the one to notice the Gorals’ innate sense of design in joinery work as well as their skill in woodworking and original taste in decorating household items. He presented his observations to the Tatra Society, established in 1873, which under the influence of his suggestions decided to make an effort to establish a vocational school. In 1876, following the course of Chałubiński’s suggestions, the Tatra Society sent Maciej Marduła, a local woodcarver, for an apprenticeship at Wyspiański, a sculptor (Stanisław’s father), where he stayed for half a year. In July 1876 he was the one assigned to run the woodcarving school.

Many of the endeavours and efforts of the Tatra Society in the National Department, and their commitment to bear part of the cost of maintaining the school, resulted in the foundation of the State School on November 16, 1878 named Imperial – Royal School of Timber Industry in Zakopane.

Franciszek Neuzil, of Czech origin, was appointed its first director. In January the following year, the school began the recruitment process and accepted twenty students. The teaching started in two chambers: one for learning how to draw, the other for workshop assignments. A year later, the school gained another room, and expanded to include the department of carpentry and turnery. In 1882, the school was adopted into the administration of the Imperial-Royal Ministry of Religious Affairs and Education, and was transferred to a new building at Równia Krupowa 68, where it has been roughly located until the present day. Between 1885 and 1886 it was further expanded by the department of carpentry and construction, and the number of students was already close to a hundred. Since 1896 the school’s headmaster was the Hungarian Edgar Kovats. He represented a totally different point of view of the emerging “**Zakopane style**”, which resulted in the creation of an

album entitled *Zakopane Method*, published in Vienna in 1899. It was the public discussions generated around “**Zakopane style**” and the local construction industry which contributed largely to the development of the school.

In 1901, headmaster Edgar Kovats was appointed professor of architecture at the University of Lviv, and until 1902, when Stanisław Barabasz took the lead, it was run by Józef Galleth. During this period there was further development of the school and its products became more and more famous and sought after. Headmaster Stanisław Barabasz radically broke off with the Tyrolean style imposed by Edgar Kovats and the Austrian authorities. His program was based on the works of Stanisław Witkiewicz, Kazimierz Mokłowski, and Władysław Matlakowski. He also began studying the art of Podhale as well as adjoining Spisz and Orava. He held the position of the school’s headmaster for 21 years. Jerzy Skotnica wrote beautifully about him: “He was an artist by birth, an educator by profession, and a hunter and a skier by hobby – but most of all he was a great patriot, (...)” [27, p. 84]. It was thanks to him that a mechanized carpentry workshop called “Strug” was established on Kościeliska street. The teachers, following the example of the headmaster, propagated local architecture with Goral style interior design and the sculpture of Podhale. Many of them started their artistic career here. The First World War slowed down the development of the school as many of the teachers and students were called up by the army and some of them went voluntarily to fight for freedom.

After gaining independence in 1918, the school was renamed as the National School of Timber Industry in Zakopane and from 1922 it was run by the architect Karol Stryjeński. In 1927, he assigned Wojciech Brzega to take over and went to Warsaw to take up the post of professor of sculpture at the Academy of Fine Arts.

The period between the two World Wars brought further cultivation of the “Zakopane style” and the search for the most valuable motifs of Polish wooden architecture. Under the direction of an esteemed educator and an expert in Podhale architecture – engineer Franciszek Kopkowicz, an alumni of the School of Timber Industry, built most of the style buildings in Podhale.

The period of occupation, as for everyone, was extremely difficult for the school. The war dispersed a large part of the students and teachers. The school changed its profile and name again and became Vocational School of the Gorals’ Folk Art in Zakopane. Its students were to become a skilled workforce for the “Greater German Reich”. The activities of the school, ran by Polish teachers, seemed to be the only chance to survive the war. The atmosphere at school was still relatively calm, but in 1943 hundred of students were sent to forced labour in Germany. Whilst some managed to escape, there were others had to hide until the end of the war and many of them died.

After the war, the destroyed country needed craftsmen, technicians and engineers, so there was a need to reorganize the Zakopane school. Besides the previously existing departments, the new Secondary School of Construction was established. Since then, “Budowlanka” has fully acquired secondary school status. Prof. Roman Olszowski and prof. Antoni Kenar were influential and have further given the school its current artistic direction. Vocational studies was put under the direction of the aforementioned engineer Franciszek Kopkowicz who relied heavily on the problem-solving method of learning. He also wrote two books on the topic, namely *Rural And Small-Town Carpentry* and *Polish Carpentry*.

The post-war period was a time of many personnel changes in the managerial positions of the school, as well as a time of separation of the sculptural department in 1948, which,

in later years, was transformed into the Secondary School of Art Techniques by the sculptor Antoni Kenar. The school is named after him today. School reform in Poland has also brought organizational changes to “Budowlanka”. A former Middle School and Secondary School of Construction was renamed Vocational Construction School and Technical Construction School and as such its profile has become similar to many such schools around the country. Fortunately, thanks to the efforts of engineer Wiesław Białas, the Technical School of Regional Construction was established within the existing school complex, with the first students graduating in 1974. This raises further questions about how the existence of this school has had an impact on the architecture of Podhale.

However, when we examine the design of typical 1970s buildings, often seeking something new without understanding the “old” – the answer to this question is obvious. The intention of the creator of a new direction in education of the Zakopane school was to spread knowledge about the region, about local ways of construction, and about cultural identity. One can say that thanks to that, people returned to the regional content, derived from the rich and beautiful history of the Podhale people. Thus, it is safe to say that establishing the Technical School of Regional Construction was a wise and necessary decision.

The above-presented history of the school is worth mentioning as this particular school released a great number of generations of Podhale craftsmen that later became masters and engineers, architects and artists, who learned about the beauty and love for the profession and who were shown the authentic beauty of Gorals’ art. The school still operates today at 8 Krupowki St. Recently, i.e. in June 2012, it celebrated its 135 anniversary.

We always think of our school, the former School of Timber Industry, and later popular “Budowlanka”, with a smile and a heart full of love and affection. For most of us, its graduates, designers and constructors, it has always been a threshold that brought us into another, interesting world.

3. Summary

The discovery of the sense of beauty and the need to decorate, accumulated through the ages in the Goral’s hut, is “a boundless merit of Witkiewicz, late Matlakowski, and Mr and Mrs Dembowski. By pointing out Podhale hut to the public’s attention, they lit a fire of love in the eyes of Poles for the art and folk architecture” [20, p. 316, 317].

Władysław Matlakowski, in a simple and concise way, described the distinctiveness and unique charm of Podhale architecture. His monographic works can constitute the basis for an **assessment of cultural link** between the present and the past in the field of architecture, as well as the art of decorating.

Stanisław Witkiewicz and the followers of his ideas – architects – dealt only with the construction of villas, they erected public service and commercial buildings. Simultaneously, the “**true Gorals’ architecture**” was created and developed, which for the next half of a century, that is until the end of the 1950s, was influenced mainly by the investor – i.e. “gazda” (landholder) and the contractor – i.e. “the construction craftsman”. However, the value that came from the realization of Stanisław Witkiewicz’s idea, even though unintended by the author of the transformation “style” in Gorals’ architecture, is undisputable. Under the influence of wooden architecture in “Zakopane style”, new forms of Goral cottages with

a porch, glassed-in veranda, and an attic were developed. In order to implement this style, someone had to know how to build them (Ill. 5–8).

The function and form of the newly erected buildings often depended on the builder's skill. This, in turn, was the influence of the School of Timber Industry, which for the last 135 years has been educating the generations of carpenters, construction technicians – in other words the **“builders of Podhale”** (*budarze podhalańscy*).

Other institutions educating architects should also be mentioned, as they underline, up to a varying degree, the need for the so-called “good continuation”. Modern wooden houses, designed by the architects, those quite traditional and those more often embellished with Goral ornamentation elements, that walk away from simple forms of Goral cottages, are still unique, on at least a European scale, in the development of the construction industry (Ill. 9–13).

This happened and still happens thanks to the carpenters of Podhale. It is because of their abilities, skills and experience. Therefore, the cooperation between builders (*budarze*) and architects seeking new solutions allows – as Stanisław Witkiewicz said – that “one can move forward without having to waste time on a lot of preparatory and support work, such as making plans, sections, and other tasks otherwise needed. Whereas a different worker would need detailed and complex drawings – a Goral only requires a few lines and some verbal comments, because he knows everything by heart, he is born and lives with it, and can develop and continue the job, without constant care and assistance” [32, p. 383].

1. Wstęp

Podhale od dawna przyciągało uwagę badaczy zajmujących się kulturą ludową, etnografią, etnologią i historią osadnictwa w Polsce. Znakomite prace Karola Potkańskiego, Edmunda Długopolskiego, Jana Czubka, Franciszka Bujaka, Kazimierza Dobrowolskiego, Józefa Rafacza i wielu innych – rzuciły snop światła na szereg zagadnień z dziedziny historii, kultury duchowej i materialnej wsi podhalańskiej.

Studiami nad budownictwem wiejskim, w tym i chałupą podhalańską, zajmowali się m.in.: Zygmunt Gloger, Jan Sas-Zubrzycki, Gerard Ciołek, Ignacy Tłoczek, Franciszek Piaścik, Witold Krasowski, Wiktor Zin, Marian Pokropek oraz wielu innych badaczy zainteresowanych architekturą regionalną, których nie sposób tutaj wymienić. Natomiast pasterską architekturą Podhala i szafasem podtatrzańskim w sposób szczególnie zajmowali się: Zofia Hołub-Pacewiczowa, Rudolf Śmiałowski, Włodzimierz Antoniewicz i T. Przemysław Szafer.

Wiele pomiarów inwentaryzacyjnych, stanowiących cenny przegląd zabytków budownictwa góralskiego, wykonano w Muzeum Tatrzańskim pod kierunkiem Juliusza Zborowskiego i Wandy Jostowej. Olbrzymi wkład w przybliżenie zabytkowych obiektów techniki i przemysłu wiejskiego wnieśli Jan i Stanisław Reychmanowie oraz Henryk Jost. Ważnych badań architektonicznej twórczości Stanisława Witkiewicza i zabytków stylu zakopiańskiego dokonali Teresa Jabłońska i Zbigniew Moździerz.

Pierwszy plan regulacyjny Zakopanego opracował Karol Stryjeński, planowaniem przestrzennym Podhala zajmowali się Stanisław Leszczycki oraz Jan Chmielewski na marginesie

swoich rozważań o przyszłym modelu sieci osiedleńczej w paśmie Witów–Bukowina, zagospodarowaniem krajobrazowym Tatr i Podtatrza – Ludmiła Flagorowska, a rolą schronisk turystycznych w zagospodarowaniu obszarów górskich – Zbigniew Radziewanowski. Szereg ciekawych uwag przedstawił też znawca tego regionu Stefan Żychoń. Natomiast osadnictwem i genezą rozwoju ukształtowania przestrzennego podhalańskich wsi i Podhala zajmował się Andrzej Solecki.

Mimo że budownictwo ludowe Podhala zostało dość dobrze poznane pod względem jednostkowych obiektów historycznych, to dotychczasowy stan wiedzy o ciesiołce w ogóle, a w szczególności ciesiołce Skalnego Podhala i jej rozwoju, jest bardzo skromny. Od czasów systematycznych badań przeprowadzonych przez Władysława Matlakowskiego studia nad budownictwem góralskim mają charakter raczej przyczynkowy. Stanowią bowiem część badań nad szeroko pojętą architekturą drewnianą. Fundamentalnymi pracami pozostają więc nadal napisane w końcu XIX stulecia książki: *Budownictwo ludowe na Podhalu* oraz *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu* pióra wspomnianego już Władysława Matlakowskiego. Są to nad wyraz odkrywcze publikacje.

2. Ludzie i zdarzenia w rozwoju budownictwa Skalnego Podhala

Najprawdopodobniej na początku XVI w. pojawiło się pod samymi Tatrami osadnictwo sezonowe. Z czasem, na przełomie wieków XVI i XVII, dotarło tu już budownictwo zagrodowe. W XVIII wieku nastąpił rozkwit górnictwa i hutnictwa żelaza, a zarazem osad z nim związanych, dzisiejszych **Kuźnic** i **Starych Kościelisk**. Pierwsi goście zatrzymywali się sporadycznie u gazdów podobno jeszcze przed 1830 rokiem. Przyjeżdżający coraz liczniej kuracjusze i letnicy zajmowali z reguły „białą izbę”, a niekiedy i całą chałupę.

Lata sześćdziesiąte XIX stulecia zaowocowały kolejnym krokiem w rozwoju budownictwa i pierwszymi próbami rozwinięcia tradycyjnego układu, konstrukcji i formy chałupy i dostosowania ich do nowych potrzeb. Oprócz wynajmowania izb we własnych chałupach, górale zaczęli budować domy specjalnie dla „gości”. Radykalne zmiany w architekturze i budownictwie, głównie na terenie Zakopanego, zaczęły się pojawiać po roku 1873, po „odkryciu” wsi przez Tytusa Chałubińskiego oraz zawiązaniu się Towarzystwa Tatrzańskiego. Jest to czas, od którego rozpoczęła się świadoma działalność na rzecz zagospodarowania uzdrowiska i Tatr.

Od 1879 roku zaczęła działać **Szkoła Snycerska**, a otwarty w niej w 1885 r. oddział ciesielstwa i budownictwa rozpowszechniał obce wzory w budownictwie, rzemiośle i sztuce użytkowej. Pojawiła się drewniana architektura w stylu szwajcarskich „szaletów”, charakterystyczna dla uzdrowisk karpackich.

Na oryginalność budownictwa i sztuki podhalańskiej zwracano uwagę już w pierwszej połowie XIX stulecia. Natomiast w drugiej połowie tegoż wieku zaczęto już gromadzić zbiory etnograficzne. Dopiero jednak dzięki działalności znanych osobistości z Warszawy: chirurga **Władysława Matlakowskiego**, prawnika **Bronisława Dembowskiego i jego żony Marii** oraz malarza i krytyka sztuki **Stanisława Witkiewicza** nastąpił wzrost zainteresowania sztuką podhalańską.

Władysław Matlakowski za namową przyjaciół zajął się studiami (rysowaniem i pisanie) nad materialną kulturą górali. Stanisław Witkiewicz jako pierwszy zasugerował moż-

liwość wykorzystania motywów budownictwa podhalańskiego w drewnianej architekturze willowej, co przerodziło się w powstanie koncepcji „**stylu narodowego**”, a zaowocowało budową willi „**Koliba**” i wielu innych obiektów w „**stylu zakopiańskim**”. Stał się też prekursorem polskiej **architektury regionalnej**.

Zapoczątkowane już w okresie międzywojennym dyskusje dotyczące konieczności **ochrony Tatr** oraz powstały w 1954 r. **Tatrzański Park Narodowy** stały się bezpośrednią przyczyną ożywionego zainteresowania zarówno pasterstwem, jak i budownictwem pasterskim. Prowadzone przy tej okazji (szeroko zakrojone) badania dały podstawę rozważaniom naukowym nad przyczynami ewolucji konstrukcyjnej szalasu tatrzańskiego.

Wszystkie te zdarzenia oraz postacie z nimi związane wywarły niewątpliwy wpływ na losy i późniejszy rozwój drewnianego budownictwa podhalańskiego.

2.1. Władysław Matlakowski – uczony i badacz

Dla pogłębienia omawianego problemu nieodzowne jest przybliżenie w pierwszej kolejności postaci doktora Władysława Matlakowskiego, który znacznie się przyczynił do popularyzowania budownictwa i sztuki ludowej najbardziej wyróżniającego się regionu Polski, jakim jest Podhale.

„Wrażliwy ogromnie i przejmujący się łatwo, czy to uciechą, czy smutkiem, nie był jednak chwiejny, a chociaż się niekiedy w listach swych oskarża o słabość woli, umiał statecznie kroczyć do raz wytkniętego celu, umiał wytrwale pracować, znosić żdziebelko do żdziebelka jak mrówka, a obok tego zbierać miód z napotkanych po drodze kwiatów, jak pszczoła, umiał służyć ciału jako lekarz sumienny, zręczny uczony, duchowi zaś jako pisarz niepośledniej miary” [24, s. VII] – tak napisał o Władysławie Matlakowskim jego biograf i wieloletni przyjaciel doktor medycyny Józef Peszke, wydawca książki pt. *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu*. Ten wnikliwy i jakże trafny osąd nie tylko zwycięsko się oparł przemożnemu działaniu czasu, ale zdaje się nabierać nowych wartości i znaczenia.

Władysław Matlakowski urodził się 19 listopada 1850 r. jako syn małomiasteczkowego rolnika i młynarza w Warce nad Pilicą – z ojca Jana i matki Jadwigi z Plecińskich. Chłopskie pochodzenie późniejszego znakomitego lekarza i humanisty było jego dumą, jego szlachectwem. Poszanowanie dla tych tradycji nie opuściło go do końca życia. Młody Matlakowski po ukończeniu szkółki miejscowej zapisany został przez ojca do gimnazjum w Warszawie. Uczył się bardzo dobrze, gimnazjalne czasy przeszedł jako prymus i egzamin dojrzałości złożył z odznaczeniem. Po maturze w 1870 r. zapisał się na Wydział Lekarski Uniwersytetu Warszawskiego. Studia medyczne ukończył także z odznaczeniem w 1875 r. W czasie studiów pracował niezwykle intensywnie nad rozwojem swojej osobowości, interesował się wieloma dziedzinami życia, zwłaszcza sztuką. Zasmakował w poezji i muzyce, potem w plastyce. W latach 1875–1876 przebywał za granicą we Francji, a także we Włoszech, gdzie pogłębiał wiedzę i kształcił swoją ogromną wrażliwość estetyczną. Władał już wtedy znakomicie trzema językami: francuskim, angielskim i niemieckim, a w późniejszym okresie opanował jeszcze rosyjski i włoski. Odznaczał się niezwykłą umiejętnością łączenia teorii z praktyką medyczną. W wieku trzydziestu lat zostaje wykładowcą chirurgii w Warszawskim Towarzystwie Lekarskim.

Niestety w tym okresie pojawiają się u niego pierwsze oznaki gruźlicy i Władysław Matlakowski za radą doktora Tytusa Chałubińskiego wyjeżdża na kurację do Styrii. Gdy z końcem 1885 r. wraca do kraju, jest już bardzo chory. Decyduje się wtedy na wyjazd do Zako-

panego, mając nadzieję na choćby częściowe podratowanie zdrowia. Zaczyna się wówczas jakże brzemienny w skutkach jego kontakt z regionem Podhala. **Zafascynowany pięknem gór i kultury góralskiej gorączkowo studiuje wszystkie przejawy życia na Podhalu.**

Zachęcony przez St. Witkiewicza pisze i rysuje, dzieląc czas pomiędzy tłumaczenie *Hamleta* Szekspira a wgłębianie się w świat gór. W latach 1886–1895 – czyli aż do śmierci – częściowo jeszcze przebywa w Warszawie, ale głównie już w Zakopanem. W latach tych powstają najważniejsze dzieła doktora Matlakowskiego: *Budownictwo ludowe na Podhalu* z 23 tablicami litograficznymi i 25 rysunkami w tekście, wydane w roku 1892 przez Akademię Umiejętności w Krakowie, oraz *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu* z 65 tablicami i 150 rycinami w tekście. Jest to książka, którą pisał „w łóżku między krwotokami, bez nadziei dokończenia” [Od wydawcy w: 18, s. 1]. Doprowadził ją jednak do końca w 1894 r., ale nie zdołał jej wydać drukiem. Zrobił to natomiast dr Józef Peszke w roku 1901, a w 1915 nakładem Składu Głównego w Księgarni Gebethnera i Wolfa ukazało się jej wydanie niezmienione. *Wspomnienia z Zakopanego* są ostatnim, mało znanym dziełem Władysława Matlakowskiego, ale stanowią jedną z najpiękniejszych kart literatury pięknej związanej z górami. Obok *Na przełęczy* Stanisława Witkiewicza i *Na Skalnym Podhalu* Kazimierza Tetmajera są na pewno czołową pozycją polskiego piśmiennictwa z tej dziedziny. Zmarł 26 czerwca 1895 r. w kujawskiej wiosce – Zbijewie.

Prace Matlakowskiego *Budownictwo...* i *Zdobienie...* to dzieła klasyczne, które powinny się znaleźć w rękach każdego, komu nieobojętne są sztuka i obyczaj ludu polskiego. Do dzisiaj są one podstawowymi pozycjami z zakresu sztuki ciesielskiej i snycerskiej. „Dzieło Matlakowskiego przy tym ma wielką zaletę, jest praktyczne, a wartość jego docenili sami cieśle góralscy, budorze, którzy się go nieraz radzą i używają na budowie” [6, s. 21]. W uznaniu tych zasług Zespołowi Szkół Zawodowych w Zakopanem w 1960 r. nadano jego imię.

Naukowy stosunek do wszystkich przejawów życia sprawił, że Władysław Matlakowski stał się jednym z najważniejszych ludzi gór, którzy do polskiej nauki i kultury wnieśli postępowe idee regionalistyczne. W kilku zdaniach, zwięźle i jasno charakteryzuje on odrębność regionalną budownictwa podhalańskiego: „Chałupa góralska przedstawia właściwy sobie charakter, rzec można z najzupełniejszym uzasadnieniem, że posiada swój własny styl, który nie wahałbym się postawić obok takich wybitnych stylów budowli drewnianych, jak tyrolski i szwajcarski” [19, s. 66].

Odmienność tę – jak pisze dalej – charakteryzuje: „budowanie z płaz, tj. przepiłowanych ściśle przez duszę połówek; srań wyciosany zawsze i absolutnie w węgiel na copy, ustawienie izby powszechnie licem, tj. oknami na południe; szeroka strzecha wsparta na rysiach; łamany dach z czoła i z tyłu, a łamane szczyty z boków, przy czym, dolna połowa jest nachylona, a górna pionowa; zamknięcie srań belką podłużną, rodzajem podłużnego klucza, sosrębem; srań rzeczywisty wyższy od optycznego o całą grubość dwóch bali, celem powiększenia poddasza, wreszcie typowa odrębna ornamentyka w całym bogactwie rozsiana po budynku; a w niej za najcenniejsze uważałbym to, co stanowi z materiałem budowlanym jednolitą całość, co nie jest przybite, naklejone, dosztukowane, a mianowicie warsolkę okien i drzwi, cokół, osoblwią (raciową) więźbę słupców i leżuchów okiennych i drzwiowych, oraz rysie”.

To właśnie owe cechy odrębności, zwięźle i prosto ujęte przez Matlakowskiego, tworzą niepowtarzalny charakter miejscowej architektury oraz regionalizm, który jest dowodem łączności kulturowej człowieka z przeszłością. To, co było ciekawe i ważne w budownictwie górali podhalańskich, uratował od zapomnienia. Stara chałupa z charakterystycznym ukła-

dem belek, sosrębem, oryginalnymi drzwiami i mnóstwem odrębnych szczegółów – znalazła w jego osobie rzetelnego monografa (il. 1).

2.2. Stanisław Witkiewicz – idea i jej zwolennicy

Postać Stanisława Witkiewicza, jego twórczość oraz zagadnienia stylu zakopiańskiego raz po raz stają się przedmiotem zainteresowania naukowców, publicystów i twórców. Z roku na rok rośnie bibliografia związana z tą problematyką¹. Przyczyną tego zjawiska są kolejne rocznice, oraz związane z nimi liczne wystawy, sympozja i konferencje. Motywy powstawania tych prac są różne: historycy poszukują faktów i konkretów, teoretycy kultury – charakterystycznych modeli, estetycy – osiągnięć formalnych, architekci – nauki, którą mogliby spożytkować w swej praktyce zawodowej. Wszystkie wymienione poszukiwania zająbiają się, choć są najczęściej związane ze specjalizacją autorów.

Mogłoby się więc wydawać, że o twórczości Stanisława Witkiewicza powiedziano już wszystko. Niemniej jednak: „To co pozostało z dzieł, z pism, z rysunków St. Witkiewicza będzie promieniować dalej, inny snop światła wskrzesi znowu człowiek inny i zrobi to na pewno inaczej” [36, s. 125].

Niewątpliwie tkwi w jego dorobku i stylu ukryta, istotna wartość oddziałująca na technikę budowania i wynikającą z niej formę. Dotyczy to nie tylko bryły, do której często styl zakopiański sprowadzamy, ale zwłaszcza poszczególnych jego elementów. Raczej nie uda nam się znaleźć na ten temat publikacji w formie pisanej, ale potwierdzeniem tej tezy jest analiza znakomitych świadków jego twórczości, czyli obiektów, które po nim pozostały: willi „**Koliba**”, willi „**Pod Jedlami**” czy „**Kaplicy na Jaszczurówce**” oraz innych mniej znanych, a jakże wiele wnoszących do wiedzy o „budowaniu” (il. 2).

Witkiewicz w 1890 r. zamieszkał pod Giewontem. Jako stały mieszkaniec rodzącego się letniska poznaje górali nie tylko od strony „etnograficzno-artystycznej”, lecz widzi ich w czasie jesiennych pluch czy też zimowych prac w lasach, gdy z urwisk spuszczały drzewo na chałupy i „pańskie wille”, w kamieniołomach, gdy rozłupywali granit na podmurówki, gdy kosili lichey owies lub przekopywali „gruliska”, szukając ziemniaków. Jednym słowem – widział ich Stanisław Witkiewicz nie tylko w góralskich „cyfrowanych” portkach, ale również w roboczych łachmanach. Poza pięknem krajobrazu obserwował także panującą biedę, a była to jedna z najuboższych prowincji cesarstwa austriackiego. Kto wie, czy to nie miało też wpływu na zainteresowanie się samym człowiekiem, tutejszym mieszkańcem. Być może zirytowały go budowane już masowo nowe pensjonaty i wille, co prawda drewniane, ale „szwajcarskie” – nakryte dachami dwuspadowymi lud naczółkowymi i zdobione ażurowymi ornamentami wycinanymi w deskach, a może też późniejszy „sposób zakopański” propagowany przez dyrektora C.K. Szkoły Przemysłu Drzewnego.

Witkiewicz – bystry obserwator, artysta o wrażliwym oku, szybko dostrzegł walory budownictwa i sztuki użytkowej górali. Podobnie jak Matlakowski zbadał i poznał duże obszary etnograficzne Podhala. Świadczą o tym rysowane przez niego ornamenty przeróżnych góralskich sprzętów i fragmentów budowli, gęsto rozsiane we wspomnianych opracowaniach Władysława Matlakowskiego oraz na licznych obrazach, rysunkach, projektach willi i sztuki stosowanej, zebranych i wydanych przez Muzeum Tatrzańskie w 1996 r. w formie katalogu.

¹ Por. *Bibliografia stylu zakopiańskiego*, oprac. Z. Moździerz, [w:] T. Jabłońska, Z. Moździerz, „*Koliba*” pierwszy dom w stylu zakopiańskim, Zakopane 1994, s. 119–134.

Aż trudno uwierzyć, że uczynił to jeden człowiek walczący z gruźlicą, malarz, pisarz i krytyk z wykształcenia, amator w zakresie etnografii i architektury.

Porównując chatę góralską, znakomicie dopasowaną do górskiego pejzażu i jej wyjątkowo harmonijną sylwetkę z nieforemnymi willami, doszedł Witkiewicz do konstruktywnych wniosków. Ogniskowały się one w idei przystosowania domu góralskiego do warunków miejskich, czyli do takiej zabudowy zakopiańskiego kurortu, by harmonizowała ona z krajobrazem. **Tak zrodził się „styl zakopiański”**.

Jak sam stanowczo zawsze podkreślał, nie wymyślił Stanisław Witkiewicz niczego od nowa, a idea stworzenia „**stylu polskiego**”, „**stylu narodowego**” powstała na bazie istniejących „żywych form”. Swoje wille tworzył tak, „jak tworzyłyby pierwotny góral, gdyby się znalazł w potrzebie” [23, s. 6].

Pierwotnie prosty budynek wzbogacał więc – jak to już zaczęli czynić górale – w jak największą liczbę pokoi dla gości. Zaczął rozbudowywać strychy, na których powstawały pokoiki na tzw. wyżce, na miejscu komory strychowej, na przyłapie, a dach napęczniał „wyglądami”. W miejscu „jat” powstawały „szklone werandy”. W ten sposób, łącząc różne motywy z domów mieszkalnych i zabudowań gospodarskich, tworzył wille dostosowane do wymogów komfortu i gustu ich właścicieli. Jednakże nowatorstwo architektoniczne i artystyczne Stanisława Witkiewicza absolutnie nie odebrało jego dziełom ludowego charakteru, lecz przeciwnie, umiał wyeksponować wszystkie najciekawsze motywy góralskie i ich walory: użyteczność i piękno. Jak pisał Pawlikowski – „znamiennym i wysokowartościowym rysem są nie drugorzędne motywy zdobnicze, lecz motywy konstrukcyjne” [23; 37, s. 78]. Styl Witkiewicza polegał jednak nie tylko na eksponowaniu motywów konstrukcyjnych – różnych kołkowań i zaciosów – jako motywów dekoracyjnych, lecz przede wszystkim na zabieganiu o jak największą malowniczość budowli.

Trzeba dobitnie podkreślić, że gdyby nie zaistniała nobilitacja góralszczyzny, dokonana przez twórcę willi „Koliba”, willi „Pod Jedłami” itd., zabytki sztuki podhalańskiej stałyby się pewnie osobliwością etnograficzną zamkniętą w skansenie. Właśnie Stanisław Witkiewicz uświadomił ogółowi, że budownictwo to nie tylko komercja i technologia, ale także kultura narodowa. Najważniejszy jednak jest fakt uświadomienia przez Witkiewicza samym góralom szacunku dla ich własnej sztuki. „Tłumaczył im, że «to» właśnie jest piękne – «piękne i moje»” [34, s. 196].

Bardzo szlachetnie i trafnie o zasługach Witkiewicza mówi Wojciech Brzega w *Żywocie górala poczciwego*: „Bądź co bądź to, co zrobił Witkiewicz dla polskiej sztuki, jest duże, i ma te zalety, że pierwszy w Polsce pracował nad upolszczeniem przemysłu artystycznego, a dla budownictwa letniskowego zrobił dużo, bo go stworzył. Inaczej by dziś Zakopane i Podhale wyglądało, gdyby nie Witkiewicz, wyglądałoby tak jak z drugiej strony Tatr Smokowiec – tyrolszczyzna i szwajcarszczyzna. Że mamy kawałek Polski jednolicie zabudowanej, to jego zasługa i jego zasługą jest, że potrafił lud przekonać, że z góralami budował domy w stylu góralskim. (...) Witkiewicz pracował darmo. Nie wiem, czy była w Polsce taka praca, jak tutaj na Podhalu dzięki Witkiewiczowi, żeby bezinteresownie tak długo pracować i tyle zrobić. Bez żadnej pomocy, bez zwracania się do ogółu o pomoc, bez wszystkiego tego Witkiewicz pracę swoją przeprowadził” [5, s. 59–60].

Mimo wielu polemik i sporów toczących się wokół „stylu zakopiańskiego”, głównie w środowisku intelektualnym, przyjął się on nie jako narodowy, ale jako „**witkiewiczowski**”, „**podhalański**” i miejscowy. Nie udało się też (mimo kilku prób) rozwiązać w sposób przekonywujący problemu „przełożenia” konstrukcji drewnianej na murowaną. Nadszedł

moment krytyczny. Z wielu względów budownictwo drewniane stawało się mniej popularne. Za cegłą, kamieniem i betonem przemawiało bezpieczeństwo ogniowe. Zakopane nawiedzały dosłownie plagi pożarów. Płonęły przeważnie obiekty duże o podstawowym znaczeniu dla uzdrowiska, jak zakłady lecznicze, hotele i pensjonaty. W tych warunkach coraz częściej uciekano się do budownictwa ogniotrwałego, tym bardziej że doprowadzona z Chabówki do Zakopanego linia kolejowa (1899 r.) znakomicie ułatwiła dowóz materiałów budowlanych. Mimo to, a może właśnie dlatego, reakcja społeczeństwa polskiego na hasło „styl zakopiański” – była i do dnia dzisiejszego jest żywa. Widać to po zainteresowaniu, sympatii i ciepłe, z jakim się ludzie o nim wyrażają.

W ślad za St. Witkiewiczem poszli także architekci. W latach powstania willi „Koliby” działają już Zbigniew Dobrowolski i Tadeusz Stryeński. Do projektujących w stylu zakopiańskim trzeba też później zaliczyć Kazimierza Kreczmera, Tadeusza Prausa, Eugeniusza Wesołowskiego, Jan Tarczałowicza. W okresie międzywojennym o stylu zakopiańskim przypomnieli sobie zwolennicy art déco, powstało więc kilka niezmiernie interesujących willi. Projektowali je: Świerż Zalewski, Władysław Kononowicz, Karol Kłosowski, Franciszek Kotoński, Jan Witkiewicz Koszczyc, Alojzy Helbrandt (il. 3). W tym samym czasie wytworzyła się nowoczesna architektura regionalna inspirowana również budownictwem podhalańskim, ale nie trzymająca się rygorystycznie jego kanonów i proporcji. Przedstawicielami jej byli Stefan Meyer, Franciszek Kopkowicz, Jędrzej Czarniak (il. 4).

Architektura stylu zakopiańskiego nie stała się na ziemiach polskich powszechnym stylem narodowym, ale uratowała Podhale od zaniku budownictwa tradycyjnego, a Zakopane przed upodobnieniem się do innych uzdrowisk karpaccich. Jest to na pewno jedna z największych zasług Stanisława Witkiewicza. Z pewnością też, przynajmniej pośrednio, przyczyniła się do twórczych poszukiwań artystów i architektów, czego dowodami są ciągle budowane przez cieśli domy jednorodzinne, pensjonaty, karczmy, restauracje, czasami i kościoły.

Witkiewicz i zakopiańszczyzna od wielu lat niezmiennie kojarzą się z „regionalizmem”. Nie da się go jednak jednoznacznie zdefiniować i pewnie dlatego każdy z pracujących tu architektów ma osobiste i raczej niepowtarzalne podejście do kształtowania bryły i detalu w „**rodzimy tradycyjnym stylu**”. Jeżeli projektowany obiekt budowany jest z kamienia i drewna, przy współpracy z miejscowymi „**budorzami**” – cieślami, to prawie zawsze tchnie duchem podhalańskiej **architektury regionalnej**.

2.3. Szkoła Przemysłu Drzewnego – nauczyciele i uczniowie

Obok Władysława Matlakowskiego i Stanisława Witkiewicza olbrzymi wpływ na dzieje podhalańskiego budownictwa drewnianego miała i ma w dalszym ciągu zakopiańska C.K. Szkoła Przemysłu Drzewnego, obecna „Budowlanka” – najstarsza szkoła zawodowa w Polsce.

Powstanie szkoły wiąże się z legendarnymi czasami doktora Tytusa Chałubińskiego, odkrywcy Zakopanego. On to dostrzegł u górali wrodzony zmysł konstrukcji do robót ciesielskich oraz zręczność w obróbce drewna i oryginalny smak w zdobieniu sprzętów domowych. Spostrzeżenia swoje przedstawił powstałemu w 1873 r. Towarzystwu Tatrzańskiemu, które pod wpływem jego sugestii postanowiło poczynić starania o założenie szkoły zawodowej. Wychodząc naprzeciw zabiegom dr Chałubińskiego, w roku 1876 Towarzystwo Tatrzańskie wysłało Macieja Mardulę – miejscowego snycerza – na naukę do artysty rzeźbiarza Wy-

spiańskiego (ojca Stanisława), u którego uczył się pół roku. Jemu to w lipcu 1876 r. powierzono prowadzenie szkoły snycerskiej.

Wiele zabiegów i starań Towarzystwa Tatrzańskiego w Wydziale Krajowym oraz zobowiązanie się do ponoszenia części kosztów utrzymania szkoły zaowocowało założeniem 16 listopada 1878 r. państwowej szkoły pod nazwą: Cesarsko-Królewska Szkoła Przemysłu Drzewnego w Zakopanem.

Pierwszym jej dyrektorem mianowano Franciszka Neužila, z pochodzenia Czecha. W styczniu następnego roku ogłoszono wpisy do szkoły i przyjęto dwudziestu uczniów. Naukę rozpoczęto w dwóch izbach: jednej do nauki rysunku, drugiej do pracy warsztatowej. W rok później szkoła zyskała jeszcze jedną izbę i powiększyła się o dział stolarstwa i tokarstwa. Od roku 1882 szkoła przeszła pod opiekę C.K. Ministerstwa Wyznań i Oświaty, została też przeniesiona do nowo powstałego budynku przy Równi Krupowej 68, gdzie mieści się do dzisiaj, a jej obecny adres to ul. Krupówki 8. W latach 1885–1886 poszerzono ją o wydziały ciesielski i budownictwa, a liczba uczniów była już bliska setki. Od 1896 roku dyrektorem szkoły został Edgar Kovats, z pochodzenia Węgier. Reprezentował on skrajnie odmienny pogląd na powstający „styl zakopiański”, czego efektem było stworzenie dzieła albumowego, wydanego w Wiedniu 1899 r. i zatytułowanego *Sposób zakopański*. Dzisiaj można przyznać, że publiczne dyskusje wokół „stylu zakopiańskiego” i miejscowego budownictwa w końcowym efekcie sprzyjały rozwojowi szkoły.

W 1901 roku dyrektor Edgar Kovats został powołany na stanowisko profesora architektury na Politechnice Lwowskiej, a do czasu, gdy w 1902 r. dyrektorem szkoły został Stanisław Barabasz, kierował nią Józef Galleth. W tym okresie nastąpił dalszy rozwój placówki, a jej wyroby stawały się coraz bardziej znane i poszukiwane. Dyrektor Stanisław Barabasz radykalnie zrywa z narzuconym przez Edgara Kovatsa i władze austriackie wdrażanym stylem tyrolskim, swój program opiera na pracach Stanisława Witkiewicza, Kazimierza Mokłowskiego i Władysława Matlakowskiego. Sam też rozpoczyna studia nad sztuką Podhala i sąsiadujących z nim Spiszem i Orawą. Na stanowisku dyrektora pozostawał przez 21 lat. Pięknie o nim napisał Jerzy Skotnica: „Z urodzenia był artystą, z zawodu pedagogiem, z zamiłowania myśliwym i narciarzem – a przede wszystkim był wielkim patriotą (...)” [27, s. 84]. Jego to zasługą było założenie zmechanizowanych warsztatów stolarskich „Strug” przy ulicy Kościeliskiej. Nauczyciele, podobnie jak dyrektor, propagowali budownictwo miejscowe z wystrojem wewnątrz na sposób góralski oraz rzeźbę podhalańską. Wielu z nich tu właśnie rozpoczęło swoją artystyczną karierę. Pierwsza wojna światowa zahamowała rozwój szkoły. Część nauczycieli i uczniów powołano do wojska, część z nich ochotniczo poszła walczyć o wolność.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. szkołę przemianowano na Państwową Szkołę Przemysłu Drzewnego w Zakopanem i od 1922 r. jej kierownictwo przejął architekt Karol Stryjeński. W 1927 roku przekazuje on kierownictwo szkoły Wojciechowi Brzedzie i wyjeżdża do Warszawy, by objąć stanowisko profesora rzeźby na Akademii Sztuk Pięknych.

Okres międzywojenny to dalsze kultywowanie „stylu zakopiańskiego”, odnajdywanie w nim najbardziej wartościowych motywów polskiego budownictwa drewnianego. Pod kierunkiem cenionego pedagoga i znawcy sztuki budownictwa podhalańskiego inż. Franciszka Kopkowicza wychowankowie Szkoły Przemysłu Drzewnego byli głównymi wykonawcami powstających na Podhalu budowli stylowych.

Okres okupacji jak dla wszystkich, tak i dla szkoły był wyjątkowo trudny. Wojna rozprószyła znaczną część uczniów i nauczycieli. Szkoła zmieniła profil i nazwę, stała się Szkołą Zawodową Góralskiej Sztuki Ludowej w Zakopanem. Jej uczniowie mieli stać się wykwalifikowaną siłą roboczą dla „Wielkoniemieckiej Rzeszy”. Działalność tej szkoły, prowadzonej przez polskich nauczycieli, wydawała się jedyną szansą na przetrwanie wojny. Panowała tu atmosfera względnego spokoju, ale już w 1943 r. zmuszono stu uczniów do wyjazdu na roboty do Niemiec. Niektórym udało się zbiec, inni aż do końca wojny musieli się ukrywać, wielu spośród nich zginęło.

Po wojnie zniszczony kraj potrzebował mistrzów, techników i inżynierów, toteż z niezwykłą energią przystąpiono do reorganizacji zakopiańskiej placówki. Do tradycyjnie istniejących już działów dołączono Liceum Budowlane. Od tego czasu „Budowlanka” zyskała pełne prawo szkoły średniej. Filarami nadającymi jej właściwy kierunek artystyczny byli prof. Roman Olszowski i prof. Antoni Kenar. Pod względem zawodowym, stosując problemowe metody nauki, młodzieżą zajmował się wspomniany już inż. Franciszek Kopkowicz. On też napisał dwie unikatowe książki: *Ciesiolka wiejska i małomiasteczkowa* oraz *Ciesielstwo polskie*.

Okres powojenny to czas wielu zmian personalnych na stanowiskach kierowniczych szkoły, a także czas oddzielenia się w roku 1948 działu rzeźbiarskiego, z którego w późniejszych latach artysta rzeźbiarz Antoni Kenar stworzył Liceum Technik Plastycznych, noszące dzisiaj jego imię. W tym też czasie nastąpiła reorganizacja szkół w Polsce. Objęła ona również „Budowlankę”. Dawne Gimnazjum i Liceum Budowlane przemianowano na Zasadniczą Szkołę Budowlaną i Technikum Budowlane. Jej profil upodobniono do wielu takich szkół w kraju. Na szczęście staraniem inż. Wiesława Białasa powstało w ramach szkolnego zespołu Technikum Budownictwa Regionalnego, które w roku 1974 wypuściło swoich pierwszych absolwentów. Nasuwa się pytanie, czy istnienie tej szkoły wywarło wpływ na architekturę Podhala?

Gdy przyjrzymy się projektom typowych budynków z lat siedemdziesiątych, często poszukujących czegoś nowego bez zrozumienia „starego” – odpowiedź na postawione pytanie jest oczywista. Zamierzeniem twórcy nowego kierunku kształcenia w zakopiańskiej szkole było krzewienie wiedzy o regionie, o regionalnych sposobach budowania, o tożsamości kulturowej. Można powiedzieć, że dzięki temu po kilkunastu latach wrócono do treści regionalnych, wywodzących się z bogatej i pięknej historii ludu podhalańskiego. Można więc zgodnie z prawdą stwierdzić, że powołanie do istnienia Technikum Budownictwa Regionalnego było aktem mądrym i koniecznym.

Przedstawiona historia szkoły ma charakter wzmianki wartej przypomnienia, gdyż w tej właśnie szkole wykształciło się wiele pokoleń podhalańskich rzemieślników, późniejszych majstrów i inżynierów, architektów i artystów, którym zaszczepiła ona piękno i umiłowanie tego zawodu oraz ukazała autentyczne piękno sztuki, z której się wywiodła. Szkoła funkcjonuje do dzisiaj przy ulicy Krupówki 8. Niedawno, bo w czerwcu 2012 r., obchodzono 135. rocznicę jej powstania.

Naszą szkołę, dawną Szkołę Przemysłu Drzewnego, późniejszą i obecnie popularną „Budowlankę”, wspominamy zawsze z uśmiechem i sercem pełnym miłości i przywiązania. Dla większości z nas, jej absolwentów, projektujących i budujących, była ona progiem, po którego przekroczeniu weszliśmy w inny, ciekawy świat.

3. Podsumowanie

Odkrycie w chałupie góralskiej gromadzonego w niej przez wieki poczucia piękna i potrzeby ozdoby jest „niespożytą niczem zasługą pana Witkiewicza, śp. Matlakowskiego i państwa Dembowskich. Oni, zwróciwszy uwagę społeczeństwa na chatę Podhala, w ten sposób zapalili ogień miłości w oczach polskich dla sztuki i budownictwa ludowego” [20, s. 316, 317].

Władysław Matlakowski prosto i zwięźle scharakteryzował odrębność i niepowtarzalny urok podhalańskiej architektury. Jego monograficzne opracowania mogą być podstawą do **oceny łączności kulturowej** teraźniejszości z przeszłością tak w dziedzinie budownictwa, jak i sztuki zdobienia.

Stanisław Witkiewicz oraz kontynuatorzy jego idei – architekci – zajmowali się tylko i wyłącznie budownictwem willowym, wznosili budynki o charakterze usługowym i użyteczności publicznej. Natomiast równolegle powstawało i rozwijało się budownictwo „**prawdziwie góralskie**”, na które przez kolejne pół wieku, aż do końca lat pięćdziesiątych, miał wpływ głównie inwestor – czyli „gazda” i wykonawca – czyli „majster budarski”. Ale wartości, jakie wniosła realizacja idei Stanisława Witkiewicza w niezamierzonej przez twórcę „stylu” transformacji w budownictwie góralskim, są bezsporne. Pod wpływem drewnianej architektury w „stylu zakopiańskim” wykształciły się nowe formy chałupy góralskiej z gankiem, przeszkloną werandą i użytkowym poddaszem. Aby mogło się to stać, ktoś musiał umieć je zbudować (il. 5–8).

Od umiejętności budowniczego zależała niejednokrotnie funkcja i na pewno forma powstających budynków. Na to z kolei niepośledni wpływ miała również Szkoła Przemysłu Drzewnego, która od 135 lat kształciła kolejne pokolenia cieśli, stolarzy, techników budowlanych, innymi słowy – „**budorzy podhalańskich**”.

Należy też wspomnieć uczelnie kształcące architektów, które w różnym stopniu, ale jednak uświadamiają potrzebę tzw. dobrej kontynuacji. Projektowane przez architektów współczesne drewniane domy – te dość tradycyjne i te coraz częściej okraszane elementami zdobnictwa góralskiego, oddalające się od prostej formy góralskiej chałupy – to mimo wszystko ewenement na skalę co najmniej europejską w rozwoju tego budownictwa (il. 9–13).

Działo się to i dalej się dzieje za przyczyną cieśli podhalańskich, dzięki ich zdolnościom, umiejętnościom i doświadczeniu. Dlatego współpraca „budarzy” z architektami poszukującymi nowych rozwiązań – jak mówił Stanisław Witkiewicz – pozwala na to, że „można iść ciągle naprzód i dalej, nie tracąc czasu na mnóstwo prac przygotowawczych i pomocniczych, jak robienie planów, przekrojów i tym podobnych gdzie indziej koniecznych czynności. Tam, gdzie dla innego robotnika potrzeba by było szczegółowych i zawiłych opracowań rysunkowych – dla górala wystarcza parę kresek i kilka słownych uwag, gdyż wszystko to on zna na pamięć, z tym się rodzi i żyje, i potrafi rozwijać i snuć dalej tę robotę, bez ciągłej opieki i pomocy” [32, s. 383].

III. 1. A Goral shack remembering the times of Władysław Matlakowski, Chochołów

II. 1. Chałupa góralska pamiętająca czasy Władysława Matlakowskiego, Chochołów

III. 2. Villa "Koliba" – the building in Zakopane style designed by Stanisław Witkiewicz, Zakopane

II. 2. Willa „Koliba” – budynek w stylu zakopiańskim zaprojektowany przez Stanisława Witkiewicza, Zakopane

Il. 3. Villa „Cicha” – the house of Karol Kłosowski, Zakopane

Il. 3. Willa „Cicha” – dom Karola Kłosowskiego, Zakopane

III. 4. A complex of wooden buildings designed by Stefan Mejer, Kościelisko – Gronik

II. 4. Zespół budynków drewnianych zaprojektowanych przez Stefana Mejera, Kościelisko – Gronik

III. 5. Goral cottage with an attached porch, Zakopane

II. 5. Chałupa góralska z dobudowanym gankiem, Zakopane

III. 6. A veranda – the result of successive reconstructions of a typical cottage, Dzianisz

II. 6. Weranda – wynik kolejnych przebudów typowej chałupy, Dzianisz

III. 7. Extended attic, Kościelisko – Rysulówka

II. 7. Rozbudowane użytkowe poddasze, Kościelisko – Rysulówka

III. 8. The so-called Gorals' "four" built on the basis of typical designs from the beginning of the 1960s, Dzianisz

II. 8. Góralska tzw. czwórka budowana na podstawie typowych projektów od początku lat 60. XX w., Dzianisz

III. 9. A hut, fashionable in the 1970s, Kościelisko

II. 9. Modny w latach 70. mieszkalny szałas, Kościelisko

III. 10. Architectural solutions to the buildings from the 1980s, Zakopane

II. 10. Rozwiązania architektoniczne budynków z lat 80., Zakopane

II. 11. The search for new forms of Podhale wooden architecture, Kościelisko

II. 11. Poszukiwania nowych form podhalańskiej architektury drewnianej, Kościelisko

III. 12. Traditional-modern residential house, Zakopane – Olcza

II. 12. Tradycyjno-współczesny dom mieszkalny, Zakopane – Olcza

III. 13. The adaptation of an old shack to the present needs, Witów

II. 13. Adaptacja starej chałupy do współczesnych potrzeb, Witów

- [1] Antoniewicz W., *Bacówki, szalasy mieszkalne i produkcyjne oraz szopy pasterskie Tatr Polskich i Podtatrza*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, t. 6: *Architektura i zabudowa pasterska Tatr Polskich i Podhala oraz góralska sztuka plastyczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, 119–323.
- [2] Antoniewicz W., *Dzieje badań pasterstwa górskiego w Polsce*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, t. 1: *Fizjografia i geografia pasterstwa Tatr Polskich i Podhala*, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959, 9–25.
- [3] *Architektura Współczesna Ziemi Górskich*, Teka 1, 2 (pod red. T.P. Szafera), Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1993, 1996.
- [4] Białas W., *Zarys historii Szkoły Zawodowej w Zakopanem z lat 1876–1976*, [w:] *Tradycje i współczesność – Stulecie Szkoły Zawodowej w Zakopanem*, Zakopane 1976, 19–61.
- [5] Brzega W., *Żywoć górala poczciwego (Wspomnienia i gawędy)*, oprac. A. Micińska, M. Jagiełło, Kraków 1969.
- [6] Elias Radzikowski St., *Styl zakopiański [The Zakopane Style]*, Nakładem Towarzystwa Wydawniczego we Lwowie, Kraków 1901.
- [7] Gloger Z., *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. I–II, Warszawa 1907–1909.
- [8] Hołub-Pacewiczowa Z., *Osadnictwo pasterskie i wędrówki w Tatrach i na Podtatrzu*, PAU, Kraków 1931.
- [9] Jabłońska T., *Spór o styl zakopiański*, [w:] *Między Giewontem a Parnasem inspiracje artystyczne sztuką Podhala*, Katalog wystawy zorganizowanej przez Muzeum Narodowe w Krakowie, Kraków 1997.
- [10] Jabłońska T., *Treści ideowe i artystyczne pierwszego domu w stylu zakopiańskim*, [w:] T. Jabłońska, Z. Moździerz Z., „Koliba” – pierwszy dom w stylu zakopiańskim, Zakopane 1994, 55–70.
- [11] Kopkowicz F., *Ciesielstwo polskie*, Warszawa 1958.
- [12] Kopkowicz F., *Ciesiolka wiejska i małomiasteczkowa*, Warszawa 1948.
- [13] Kovats E., *Sposób zakopański (24 tablice)*, Wiedeń 1899.
- [14] Limanowski M., *Styl zakopiański i „sposób zakopański”*, „Przegląd Zakopiański”, 1900, R. 2, nr 9.
- [15] Łaś J., *Dr Władysław Matlakowski – idea regionalizmu*, [w:] *Czym jest osobowość w dobie uniwersalizmu w architekturze?*, Streszczenia referatów wygłoszonych na Sejsji Naukowej IAiPW 20 stycznia 1995 roku w ramach SAiPW KUiA PAN Oddziału w Krakowie, pod red. J.W. Rączki, nr 5, Kraków 1995, 64–68.
- [16] Macheta Wł., *Doktor Władysław Matlakowski*, [w:] *Tradycja i współczesność. Stulecie Szkoły Zawodowej w Zakopanem 1876–1976*, Zakopane 1976, 67–73.
- [17] Majda J., *Góralczyzna w twórczości Stanisława Witkiewicza*, Wydawnictwo PAN, Zakopane 1979.
- [18] Matlakowski Wł., *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu*, Warszawa 1901 (wyd. II) 1915.
- [19] Matlakowski Wł., *Budownictwo ludowe na Podhalu [Folk Architecture in Podhale]*, Lwów 1892.

- [20] Mokłowski K., „Przegląd Zakopiański”, 1901, nr 3.
- [21] Moździerz Z., *Styl zakopiański w architekturze*, [w:] *Regionalizm – Regiony – Podhale*, Materiały z sesji naukowej, Zakopane 4–6 grudnia 1993 r., pod red. J.M. Roszkowskiego, Zakopane 1995, 23–51.
- [22] Olszaniecka M., *Kalendarium życia i twórczości*, [w:] *Stanisław Witkiewicz 1851–1815* (katalog wystawy monograficznej przygotowanej przez Muzeum Tatrzańskie im. Dra Tytusa Chałubińskiego w Zakopanem), Zakopane 1996, 27–41.
- [23] Pawlikowski M., *Pod Jedłami*, „Okna”, Seria II, Medyka 1936.
- [24] Peszke J., *Władysław Matlakowski (ur. 19 XI 1850, zm. 26 VI 1895)*, [w:] Wł. Matlakowski, *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu [Decoration And Equipment of the Polish Nation In Podhale]*, Warszawa 1901, I–XCI.
- [25] Potkański K., *Pisma pośmiertne*, t. I, Kraków 1922.
- [26] Reychmanowie J. i S., *Przemysł wiejski na Podhalu*, wyd. II, Ossolineum, Wrocław 1965.
- [27] Skotnica J., *Artysta i pedagog – Stanisław Barabasz*, [w:] *Tradycja i współczesność. Stulecie Szkoły Zawodowej w Zakopanem 1876–1976*, Zakopane 1976, 74–84.
- [28] Solecki A., *Osadnictwo Podhala. Geneza i rozwój ukształtowania przestrzennego*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie, nr 142, seria Rozprawy, z. 56, Kraków 1981.
- [29] Szafer T.P., *Architektura pasterska*, „Architektura”, 1979, nr 383–384, 36–55.
- [30] Szafer T.P., *Tatrzańskie Bacówki Pasterskie*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala oraz góralska sztuka plastyczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, 91–117.
- [31] Śmiałowski R., *Architektura i budownictwo pasterskie w Tatrach Polskich*, Kraków 1959.
- [32] Witkiewicz St., *Pisma zebrane*, t. III: *W kręgu Tatr*, Kraków 1970 (cz. 1 i 2).
- [33] Woźniakowski J., *Dylematy, życia i twórczości Stanisława Witkiewicza*, [w:] *Stanisław Witkiewicz 1851–1915*, Katalog wystawy monograficznej przygotowanej przez Muzeum Tatrzańskie im. Dra Tytusa Chałubińskiego w Zakopanem, Zakopane 1996, 9–12.
- [34] Zieliński J., *Wpływ stylu zakopiańskiego na rozwój regionalizmu w architekturze polskiej próba retrospekcji*, [w:] *Aktualne problemy planistyczne i architektoniczne w zespołach architektury regionalnej i ich sąsiedztwie* (Materiały z III OSAR), Kraków–Zakopane 1982, 183–213.
- [35] Żychoń S., *Struktury przestrzenne polskiego i słowackiego Podtatrza*, Kraków 1970.
- [36] Mączyński F., *Wierchy*, t. IX, cyt. za: J. Zieliński, *Wpływ stylu zakopiańskiego na rozwój regionalizmu w architekturze polskiej próba retrospekcji*, [w:] *Aktualne problemy planistyczne i architektoniczne w zespołach architektury regionalnej i ich sąsiedztwie* (Materiały z III OSAR), Kraków–Zakopane 1982, 183–213.
- [37] Krasowski W., *Problemy architektury polskiej między trzecią ćwiercią XVIII w. a drugą XX w.*, „Architektura”, 1978, No. 11–12, 78.